

9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далее – ПСЗ 1). – СПб., 1830. – Т. VI. – ст. 3750.
10. ПСЗ 1. – Т. XXIII. – СПб., 1830. – ст. 17126.
11. ПСЗ 1. – Т. XXVII. – СПб., 1830. – ст. 20156, 20921.
12. ПСЗ 1. – Т. XXV. – СПб., 1830. – ст. 18673.
13. История казачества Азиатской России: В 3 т. – Екатеринбург, 1995. – Т. 2: Вторая половина XIX – начало XX века.
14. Военно-окружная система на Кавказе, в Оренбургском крае и в Сибири // Русский инвалид. – 1865. – 6 (18) августа. – № 171.
15. Воронцов-Дашков И.И. Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. – СПб., 1907.
16. О дозволении русским подданным не войскового сословия селиться и приобретать собственность в землях казачьих войск // Сборник правительственных распоряжений по казачьим войскам (С 1 января 1868 по 1 января 1869 года). – СПб., 1871. – Т. 4.
17. Положение об общественном управлении в казачьих войсках (Высочайше утверждено 13 мая 1870 г.) // КСК на 1891 г. – Екатеринодар, 1891.
18. Положение об обеспечении генералов, штаб- и обер-офицеров и классных чиновников Кубанского и Терского казачьих войск // КСК на 1891 год. – Екатеринодар, 1891.
19. ПСЗ 2. – Т. 52. – СПб., 1879. – ст. 57191.
20. ПСЗ 2. – Т. 37. – СПб., 1865. – ст. 38256.
21. ПСЗ 3. – Т. 11. – СПб., 1894. – ст. 7782.
22. ПСЗ 3. – Т. 3. – СПб., 1886. – ст. 1317.
23. Игнатьев Б.Б. Развитие системы управления казачьих войск России (вторая половина XIX – начало XX вв.): Дис... канд. истор. наук. – М., 1997.
24. ПСЗ 3. – Т. 25. – СПб., 1908. – ст. 26100.
25. Куценко И.Я. Кубанское казачество. – 2-е изд., доп. – Краснодар, 1993.
26. Абрамовский А.П., Кобзов В.С. Управление и воинская повинность Оренбургского казачества во второй половине XIX – начале XX века. – Челябинск, 1997.
27. Ауский С. Казаки. Особое сословие. – М.; СПб., 2002.

Summary

The article analyzes the Cossack law, its origin, development and practical application. The author proposes to divide the history of the Cossack law into several phases and shows the content of every phase. The special attention is given to the legal regulation of the Cossack military service.

О.П. Мірущенко

ВПЛИВ ГЕОПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА НОВОЇ СІЧІ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРІЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ

Після повернення Запорізької Січі під російський протекторат її землі посідали особливе геополітичне становище. Специфіка цього статусу полягала в тому, що маючи тісні стосунки із сусідами – Кримом, Польщею, Гетьманщиною, – Запоріжжя відчувало залежність від російських інтересів, а тому, провадячи власну економічну політику на всіх напрямках, мусило зважувати на ту політику, яку російський уряд в цілому провадив у південноукраїнському регіоні.

Вплив геополітичного становища на економічний розвиток Запоріжжя характеризується двома критеріями. Перший – це боротьба за земельні ресурси, яку протягом усього свого існування вела Нова Січ, другий – це відігравання Запорізькими Вольностями ролі транзитної території, якою проходили важливі торговельні шляхи.

З першої проблеми слід відзначити, що за часів Нової Січі запоріжці боролись за землі на північному, південному та східному напрямках.

На північних територіях завдання, які вирішували запоріжці, суперечили планам російського уряду, для якого вирішення “південного питання” набуло пріоритетного значення. Тому Росія прагнула приєднати до загальнодержавної економічної системи південноукраїнські території та заселити їх населенням, яке б розвивало сільське господарство. Залучення до поселення іноземців

сприяло й тому, що на Півдні зосереджувалось населення з різними культурами ведення господарства. Проте, вирішуючи ці завдання, уряд зустрічався з протидією з боку Війська Запорозького, яке також розраховувало розвивати ці території та засновувати на них господарства, які б мали давати прибутки.

Варто підкреслити, що на цьому напрямку російської територіальної політики найбільше відчувався вплив традицій, в основу яких було покладено залучення до складу Російської держави нових територій, їхнє заселення, господарче освоєння та використання з урахуванням специфіки економічних можливостей. При цьому, були розроблені механізми цієї політики, які передбачали введення військ з метою встановлення контролю над територіями, заснування укріплених міст або ліній фортець на прикордонних землях і початок їхнього інтенсивного заселення, створення нових губерній. Щоб не порушити традиційних економічних укладів у регіонах, за ними зберігалась певна автономія з подальшим посиленням економічного тиску та підпорядкуванням того укладу, що склався на нових землях, власним економічним потребам.

По всій Російській імперії уряд створив нові органи місцевої влади, які втілювали в життя урядову політику в регіонах. Крім того, уряд прагнув отримати й фінансові прибутки з населення нових територій, зважаючи при цьому на специфіку економічного розвитку кожної територіальної одиниці та на традиції місцевого населення.

Для періоду Нової Січі характерне поступове втручання російського уряду в традиційний запорозький уклад. У 30–40-х рр. XVIII ст. Російська імперія ще не мала достатнього резерву для економічного освоєння південноукраїнського регіону. Тому уряд давав можливість розвиватись економіці Вольностей, тим самим угоддя на цій території не залишались не розробленими. Проте Російська імперія не мала від Війська Запорозького належної економічної вигоди, тому вже в 50-х рр. XVIII ст. уряд розпочав поступовий наступ на запорозькі території й відбирав найперспективніші в економічному плані землі. Разом із тим урядом створювались нові адміністративні центри, які проводили в регіоні ту економічну політику, яка відповідала економічним інтересам Російської імперії. Усі протести Коша щодо такої політики урядом відкидались, а місцеві органи влади чітко дотримувались урядової стратегії й закладали основи для подальшого економічного просування Російської імперії на Південь.

Таким чином, прагнучи забезпечити свої інтереси на прикордонних із Запорожжям землях, російський уряд почав заселяти ці території військово-землеробським населенням. У 1746 р. було наказано поселити 9 ландміліцьких полків на прикордонні території між Гетьманщиною та Військом Запорозьким. Цим полкам було надано 40 верст землі на північ у межах України та 30 верст на південь у запорозьких межах [1.-С.58]. Отже, під нове військове поселення відійшли землі запорожців по лівому берегу Орелі. Це спонукало Військо Запорозьке вживати контрзаходів, і Кіш став активно залучати до Запорожжя населення сусідніх територій.

Надалі Росія діяла вже відповідно до тієї традиції, що склалась на той час у державі, що означало активніший наступ на територію Вольностей. Протягом кількох років на північно-східні та північно-західні запорозькі землі в межі Кодацької, Бугогардівської, (Новосербія) та Самарської (Слов'яносербія) паланок просувались сербські поселення. Не діставши належної економічної вигоди, але завоювавши стратегічну ініціативу в питанні володіння цими землями, а головне – маючи належні кошти, Росія засновувала нові губернії й тим самим дала зрозуміти запорожцям, що ці території вже остаточно відійшли до неї. Слід відзначити, що не було проведено чітких кордонів між новоутвореннями та північними запорозькими землями, що закладало умови для конфліктів. Між іншим, на новосербське поселення мали претензії й мешканці Гетьманщини. К. Розумовський подав заяву про скасування наказу про створення Нової Сербії на Правобережжі, зазначаючи, що за царськими указами 1741 та 1744 рр. ці землі належать Гетьманщині та Запорожжю. Сенат відповідав, що запорожці права на ці землі втратили, а Миргородському й Полтавському полку заселяти їх не дозволялось [2.-С.25]. Проте Кіш не погодився із фактом втрати цілої смуги військових земель і в різних інстанціях намагався доводити свої права на них. Тому цілком слушною є теза О. Посунько, що саме поземельні суперечки стали основним аспектом взаємин запорожців з новими сусідами [3.-С.21].

Водночас був утворений Новослобідський козацький полк, адміністративним центром якого стала фортеця св. Єлизавети. Навколо неї утворювалась економічна зона, підконтрольна російському урядові. Під ці утворення забиралася частина запорозьких земель, зокрема землі між р. Самоткань та р. Домоткань. Це були саме ті землі, на яких січовики почали культивувати землеробство, з цією ж метою були засновані й сербські колонії. Проте провідною галуззю у сербських господарствах стало скотарство, а рівень розвитку землеробства був низьким [2.-С.63]. Козацькі зимівники стояли на перешкоді колонізаційних процесів російського уряду, тому комендант фортеці св. Єлизавети І. Глебов вимагав знести ці господарські осередки.

Питання північних територій запорожці порушили під час роботи депутації 1755 р. у Петербурзі, яку очолив Д. Стефанов. Провідними темами територіальних суперечок були заснування Новослобідського козачого полку та сербських поселень. У своїх скаргах запорожці відзначали, що коли закінчиться сербське заселення Війську Запорозькому, нічим буде себе забезпечити, бо від нього відбирають найкращі угіддя [4.-Арк.11зв.]. 7 жовтня 1755 р. К. Розумовський повідомляв Кіш про одержання запорозької скарги на новопоселенців і Глібова, зазначаючи, що той вимагав знесення козацьких зимівників на р. Самоткані [4.-Арк.35]. 10 червня 1756 р. К. Розумовському та запорожцям повідомляли, що кордони зроблені з верхів'я Самоткані до устя Домоткані, а не по саму Самоткань. Того ж дня з Сенату надійшла відповідь, у якій запорожцям рекомендувалось перевести зимівники з р. Самоткані в інші місця, повідомлялось, що уряд не може затвердити права на Самарські землі через відсутність належної документації; далі наголошувалось на необхідності зробити опис запорозьких земель із зазначенням їх на карті для подальшого затвердження Сенатом [5.-Арк.2-4зв.,12-13]. Отже, заперечувались територіальні претензії запорожців.

Переговори про північні території йшли й під час роботи депутатів у столиці в 1759 р. В одному з донесень Сенату генерал Юст повідомляв, що в межах р. Самоткані на запорозькій території на Низу Дніпра, де розташовувались села Романково та Кам'янське, проживали мешканці з Гетьманщини та Слобідського полку (більше 250), та просив відписувати їх від Кодацької паланки та відправляти назад [6.-Арк.18]. Слід відзначити, що мова йшла про населення, яке сплачувало податки, а тому перехід мешканців цих територій у межі Вольностей позначався й на надходженнях до урядової казни. Юст і Хорват указували, нібито для Новослобідського полку та Нової Сербії відвели мало землі, у свою чергу – у запорожців багато землі “якобы в пустоте находится”, і просили зробити опис земель Новослобідського полку та Нової Сербії [6.-Арк.54]. У кількох листах містились взаємні звинувачення щодо відігнання худоби й оранки землі. 1 квітня депутати писали у Кіш, що генерали Глебов і Хорват у Сенаті просили додати землі до Слобідського полку за рахунок запорозьких; але російські урядовці дали відповідь, що під слобідські поселення запорозькі землі вже виділялись не будуть [6.-Арк.57]. Тим самим Сенат визнавав, що раніше відбирав землі запорожців.

Цього періоду постійно поставало питання опису прикордонних угідь. Протягом 1757–1759 рр. велось листування про необхідність опису та про призначення депутатів до комісії опису запорозьких земель. При цьому слід зазначити, що під час підготовки до опису Кіш намагався відстояти свої інтереси. Так в інструкції Чугіївцю від 21 травня 1757 р. наказувалось показувати місця, де запорожці здавна сиділи зимівниками, вказувати, куди зайшли слобожани, пояснювати, де були сінокоси та місця лову риби та звіра, а також не водити депутатів по порожнім балкам і безводним місцям, якими не можна користуватися [5.-Арк.27,38-39]. У свою чергу в письмовій формі керівники Слобідського полку начебто підтверджували Кошеві свої розпорядження щодо зведення поселень з територій, які належали Запорозжю, як це можна побачити з листа Юста кошовому від 19 вересня 1758 р. [5.-Арк.53]. Але формально їхні підлеглі цього не робили. Так полковник Одабаш двічі – 5 липня та 7 липня 1759 р. – наголошував про неможливість визначити межу між слобідськими та запорозьким поселеннями через відсутність відповідних документів [5.-Арк.56,63]. Таким чином, земельне питання переходило трохи в іншу площину – наголос з повернення запорозьких земель, відведених під слобідське поселення, переносився на невтручання слобожан у межі Вольностей. На початку 1760 р. питання стосовно опису запорозьких кордонів залишалось актуальним. Так К. Розумовський у листі до Кошу 19 січня 1760 р. писав про призупинення опису через оскарження його запорозькими депутатами й наказував надалі продовжити опис [5.-Арк.162].

Протидіючи російській урядовій політиці, Запорозжя до того ж намагалось провадити активну політику на своїх північних землях. Володіння ними було важливим ще й тому, що на цих територіях, порівняно з іншими регіонами Вольностей, були кращі умови для господарчого розвитку. Важливим фактором був прихід на Запорозжя населення з розвинутою культурою землеробства, для чого були необхідні землі, придатні для цього. Саме на північні землі йшло населення з Гетьманщини, Польщі та інших територій.

Як наслідок активної протидії запорожців мешканцям новоутворених полків виникали постійні конфлікти. Так 1757–1760 рр. позначені конфліктами з мешканцями сл. Пушкарівки, звинувачуючи один одного в користуванні угіддями, наводячи реєстри захопленого майна, при цьому надсилались відомості про гроші, які збирали запорожці з 1757 по 1760 рр. [7.-Арк.24-25,33-35зв.].

Дуже гострі суперечки точилися зі Слобідським полком з приводу риболовецьких місць. У 1761 р. Муравйов у листі кошовому від 30 квітня скаржився на гардовських козаків, які забрали рибу в сотника Черниченка (більше 8 тис. вирезубу та до 400 тис. рибу), який зробив затор для риболовлі коло містечка Орла на р. Бузі, навпроти устя Мигійського Ташлика. 3 травня був виданий наказ Коша Бугогардівському полковнику про заборону пускати Черниченка на територію Гарду та розібрання його загородок [8.-Арк.4,7].

Кіш не влаштовувало й існування заснованих на території від Буга до Дніпра українських полків, і він домагався їхнього знесення, як це видно з листа, датованого серпнем 1762 р., при цьому зазначалися команди, які належало звести [9.-Арк.144-146].

Право володіння північними територіями було дуже актуальним питанням для запорожців. Крім вищезазначених територіальних утворень, вони вели суперечки за Самарські землі з Миргородським і Полтавським полком. Обидві сторони апелювали в цьому питанні до російського уряду. Але уряд не приділяв належної уваги цій проблемі, віддавши право місцевим органам влади приймати рішення, зокрема багато повноважень мав Київський генерал-губернатор. На початку 1740-х рр. це питання знаходилося у юрисдикції Київського генерал-губернатора М. Леонтьєва. У 1743 р. у кількох ордерах наказувалось старосамарським жителям володіти ґрунтами і будувати хутори на належній відстані від запорозьких зимівників [10.-С.397-398].

Цього часу уряд намагався максимально заселити сусідні з Військом Запорозьким території. Протягом кількох років виходили укази Сенату про дозвіл козакам селитися в Мішурінрозькому, Самарському та інших районах. В указі від 4 жовтня 1743 р. зазначалось, що ще у 1741 р. наказано було українців і росіян-втікачів, які виходили з польських областей в “Задніпровські місця”, приписувати до Полтавського полку (кілька слобод), а мешканців, які проживали на землях по правих берегах Дніпра та Тясміна та володіють там ґрунтами, – до Миргородського полку [11.-Арк.2]. Таким чином, відбувся розподіл територій між полками, на яких був створений сприятливий податковий режим. Проте заселення цих територій проходило не так, як того прагнув уряд, бо, переходячи на ці території, селяни віддавали перевагу землям Кодацької паланки. Слід відзначити, що й самим переселенцям для ведення власного господарства запорозькі умови підходили краще, ніж ті, які вони мали, перебуваючи під юрисдикцією російського уряду. Вигравала від цього й Січ, економіка якої набувала нового забарвлення. Уряд був стурбований процесом міграції населення на територію Запорозьких Вольностей і віддавав накази Кошу висилати переселенців.

У 50-х рр. XVIII ст. виділялися кілька напрямків боротьби за Самарські землі. Один із них – це претензії на ці території з боку Полтавського полковника Горленка, який відзначав, що треба Самарські землі у Війська Запорозького відібрати. Це питання було в юрисдикції гетьмана. 11 жовтня 1753 р. його приписом Генеральній військовій канцелярії, де порушувалось питання про розмежування між Військом Запорозьким і старосамарцями із слідством, які землі кому належать [12.-С.52,73-76]. Запеклі суперечки у запорожців навколо цього питання точилися з Богородицькою сотнею Полтавського полку [13.-Арк.5-5зв.,21]. Вони носили довготривалий характер, про що свідчить реєстр претензій збитків, яких зазнали військові від козаків Самарської паланки за період з 1747 по 1753 рр., де можна побачити і сіно, і вулики, і худобу [13.-Арк.79-81зв.].

Для впорядкування процесів, які відбувались між запорожцями та старосамарцями, уряд вирішив вдатися до розмежування угідь. Листування про це велося між Київською губернською та Генеральною військовою канцеляріями протягом 1746–1761 рр. Проте сторонам не вдалося дійти згоди. Для того, щоб владнати суперечливі моменти уряд забороняв запорожцям приймати мешканців із сусідніх полків, кошовому заборонялося приймати селян-втікачів, солдат та ін. у Запорозькій Січі. До того ж Самарський і Кодацький полковники не дозволяли збирати інформацію про втікачів [14.-Арк.2]. Не виконували запорожці й розпоряджень гетьмана стосовно заборони приймати втікачів [13.-Арк.89-89зв.,165-166]. У роки правління Катерини II відбулися зміни в територіальній політиці російського уряду. Не здобувши реальних економічних вигод від колонізації краю, Російська імперія повела більш рішучий наступ на південноукраїнські території. Так урядом скасовувались сербські поселення, які не дали Російській держав належних економічних перспектив, натомість засновувалась Новоросійська губернія. Залюднення цих місць почалось ще в 1763 р., коли указом від 11 червня до Нової Сербії дозволялось приймати всіх бажаючих, навіть кріпаків, які жили за поміщиками менше десяти років. Нове заселення північних територій викликало і нову хвилю суперечок між запорожцями та новопоселенцями, до того ж Новоросійську губернію, як новостворену, передбачалось розширити і за рахунок запорозьких земель.

Готуючи адміністративні перетворення в регіоні, російський уряд прагнув визначити межі запорозьких земель. 8 грудня 1763 р. вийшов указ стосовно опису запорозьких земель [15.-Арк.2-7; 13.-С.190-192]. Раніше проводилось листування з цього питання, а 9 березня 1764 р. листом кошовому з Києва повідомляли про Сенатські укази стосовно опису запорозької прикордонної території [16.-Арк.23,25-26]; новий поштовх цьому процесові був наданий 27 червня 1764 р., коли було повідомлено про указ Катерини II гетьману та Війську Запорозькому про утворення Новоросійської губернії та про її межі [17.-Арк.1]. Врешті-решт після переговорів стосовно опису російські урядовці зробили свої висновки щодо запорозьких земель [17.-Арк.4,7,32; 15.-Арк.14-15,67,91]. Проте ці висновки не влаштовували запорожців, і вже у столиці вони намагались донести

свої права на землі, які відійшли до нової губернії. Депутатам, які перебували у Петербурзі, у 1763 та 1765–66 рр. не вдалося домогтися позитивного вирішення цього питання.

Поки у столиці працювала депутація, запорожці вели свою типову боротьбу за колишні території. У жовтні 1764 р. О. Ісаков у листах кошовому скаржився спочатку на запорожців, які наїхали на ставку Лозовату, а потім на Бугогардівського полковника, який завдавав образ Новоросійським мешканцям, додаючи реєстр збитків [17.-Арк.99,105,106]. 21 січня 1765 р. вийшов ордер Коша з наказом Бугогардівському полковнику нікого не впускати на запорозькі землі [17.-Арк.184]. 29 червня 1765 р. у донесенні П. Румянцеву Кіш скаржився на територіальні утиски, яких зазнають запорожці від нових поселенців [16.-Арк.66,71-71зв.]. При цьому запорожці наводили реєстр хуторів, які були розташовані на правому березі р. Орелі на запорозьких землях [17.-Арк.144].

Напружені стосунки були у запорожців з мешканцями Новоросійської губернії й надалі, незважаючи на заборони генерал-губернатора Ф. Воєйкова не завдавати кривд її мешканцям [18.-Арк.1,2,34].

Кіш, у свою чергу, продовжував заохочувати козаків селитися на р. Орелі [19.-Арк.34,35]. Проте на вимогу російського уряду Кіш ордером від 5 жовтня 1767 р. А. Порохні видав наказ зігнати всіх, хто поселився понад Ореллю. Разом із тим іншим ордером від 29 грудня 1767 р. наказувалось заселяти землі з боку Орелі [18.-Арк.112-112зв.]. У запорозьких володіннях мешкало й чимало Китайгородських жителів. Уряд навіть склав відомість обивателів Китайгородського містечка, які відійшли до запорожців з підрахунками недорахованих грошей за період з 16 квітня 1764 по 16 квітня 1765 р. [18.-Арк.175-179].

У роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. запорожці, крім Новоросійської губернії, вели боротьбу з такими територіальними утвореннями, як Молдавський полк, Нова Українська лінія, Ізюмська провінція.

Через територіальні непорозуміння Коша з Молдавським полком (запорожці вважали, що не тільки землі, на яких населені молдавськими поселенцями слободи Аврамівка, Бешка, Добрянка та Терновка, але й території до Тясміна є власністю Війська) виникали сутички. Як наслідок – втрати худоби з обох сторін, через що був ускладнений як економічний розвиток нового полку, так і економіка Війська Запорозького [20.-Арк.1-5,14].

Відповідно до традиції, що склалась на всій території імперії, російський уряд прагнув заснувати нові фортеці, на які в подальшому мали покладатися обов'язки подальшої колонізації регіонів. У південноукраїнському регіоні такими укріпленнями мали стати фортеці Нової Української лінії. Через те, що ця укріплена лінія займала й територію Війська Запорозького, її будівництво, розпочате в 1770 р., викликало обурення запорожців. До того ж запорожці на своїй території утримували і кілька російських команд, що свідчило про досить високий рівень запорозького господарства. Ці команди часто завдавали запорожцям відчутних збитків. Про один із таких випадків у донесенні Кошу від 7 серпня 1770 р. повідомляв П. Норов, вказуючи розорення козаких зимівників на р. Вовчій [21.-С.20].

Як результат усіх цих територіальних суперечок – Військо Запорозьке подало Катерині II чолобитну про затвердження за ним земель по обидва боки Дніпра та надання про це грамоти. Запорожці зазначали, що, покинувши свої зимівники, вони пішли воювати з турками, а коли повернулись, то побачили, що в тих місцях уже будується Олександрівська фортеця, козацькі зимівники розібрали, а багато інших людей поселялись на запорозьких землях і користувались козацькими угіддями, до того ж пікінери ще й заохочували населення селитися на цих землях. Запорожці визначали свою територію на лівому березі Дніпра від Орелі до Азовського моря, на правому – по річці Тясмін, щоправда, не подаючи детальний опис кордонів. Кіш прагнув, щоб пікінери цих земель не займали і не розорявали їх, а козакам, чиї зимівники були зруйновані, було б відшкодовано збитки [21.-С.93-96]. На підтвердження своїх прав на землеволодіння запорожці прагнули одержати грамоту від імператриці.

Із 1773 р. розпочались суперечки запорожців із мешканцями Ізюмської провінції за південно-східні території. Від останніх виступали великі землевласники. Шиманов відзначав, що ізюмські поміщики прийшли на ці землі, коли їх уже зайняли запорожці, хоч і колись ця територія належала Слобідському полку [22.-С.618]. Запорожці вже встигли заснувати там Барвінкову стінку.

Взагалі для того часу були характерні скарги на утиски, яких зазнавали від запорожців мешканці суміжних територій. Згідно із Сенатським указом 5 серпня 1773 р. запорожці завдавали утисків жителям Новоросійської губернії та Єлисаветградської провінції. Указом же від 20 серпня наказувалось звільнити ізюмські землі, а також повернути людей, худобу та хліб. Шиманов наводить відповідь Коша на цей указ, де вказувалось, що ізюмські землі належать до володіння Війська Запорозького, згадувалось, що генерал-губернатор Воєйков, полковник Зверев та ін. прикладали

зусилля щодо заселення слободами запорозьких земель, і що цікаво, запорожці писали, що вся Єлисаветградська провінція поселена на запорозьких землях [22.-С.623-624].

31 січня 1768 р. у пропозиції Ф. Воейкова Новоросійській губернській канцелярії згадувався рапорт П. Калнишевського, у якому зазначалося, що поселенці відомства фортеці св. Єлизавети самовільно селяться хуторами і слободами на землях Війська Запорозького. Губернатор указував, що після вивчення карт виявив, що хутір поручика Маргажича на Чорному Ташлику, розкольніча слобода Калинівка, слободи Дніпровського пікінерного полку Верблюжка, Комісарівка та Пушкарівка знаходились у межах Єлисаветградського полку, належало зводити тільки ті слободи, які дійсно розташовувались у запорозьких володіннях [23.-С.12-13]. У 1770 р. 4-а рота цього полку вказувала, що у 1769 р. зазнала від запорожців збитків на 2537 крб. [24.-Арк.2]. 23 серпня 1773 р. полковник Я. Гармаш рапортував до канцелярії Новоросійської губернії, що запорожці за 1-2 версти від кордонів Єлисаветградської провінції засновували слободи, куди з провінції йшло населення [25.-С.34]. Ця проблема порушувалась і в листі Катерини II до Коша, який там одержали 2 вересня 1773 р. В одному з пунктів наголошувалось на наїздах запорожців до Єлисаветградської провінції із зазначенням, що вони виводять звідти до своєї території поселення. Порушувалась і вищезазначена проблема суперечок із Слобідською губернією, зокрема з Ізюмською провінцією. Полковник Гараджа займав землі, які запорожці вважали своїми. У третьому пункті вказувалось на ті перешкоди, які виникали під час будівництва запорожцями Нової Української лінії.

Депутації 70-х рр. не вирішили територіальних проблем, і ситуація на північних запорозьких землях залишалась напруженою. 15 липня 1774 р. у листі з канцелярії Новоросійської губернії до Кошу наголошувалось на збитках, яких завдавали запорожці в Єлисаветградській провінції на 2 тис. крб. При цьому в одному з документів згадувалась Макарьєвська паланка, яку наказувалось знести, а козакам відійти за межу. Разом із тим продовжувався рух населення на територію Вольностей. Згідно зі списками, складеними 24 червня 1774 р., можна побачити, що у запорозькі землі, у Верблюжку, Комісаровку, Кодак, Орель та ін. перейшло 35 пікінерів, 365 військовослужбовців із сім'ями, 35 власницьких поселення, ще в одному списку – 195 пікінерів, 179 військовослужбовців і 54 поселення підполковника Я. Гаврилова.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. урядова політика негативно позначалась уже на всій запорозькій території. Так січова економіка працювала на потреби військових частин, які розташовувались біля запорозьких земель, що проявилось у забезпеченні військових частин продовольством і фуражем, розміщенні на території Вольностей військових команд. Крім того, традиційно російські команди користувались запорозькими угіддями – лісами та луками, при цьому часто паланкові полковники чинили опір у питанні виділення угідь [26].

Особливості геополітичного становища Запорозьких Вольностей найхарактерніше проявились на південному напрямку, де також враховувався факт того, що де-юре військова територія належала Росії, якій необхідно було встановити свій контроль над цими землями та розробити механізми для цього. Але на початковому етапі, враховуючи специфіку розвитку цього регіону, він змушений був рахуватися з традиціями запорожців. Тому він не втручався у внутрішні справи Коша, проте намагався контролювати зовнішні відносини Запорожжя. Але, вважаючи Запорожжя частиною імперії, уряд вдався до тієї ж практики, яка провадилась ним по всій території держави, а саме – заснування центру, який контролював би дотримання урядових інтересів. Таким центром був заснований у 1735 р. Новосіченський ретраншемент, який виконував ті контрольні функції, які подібні утворення виконували на всій території імперії. Ще одним механізмом реалізації урядової політики на південних землях та утримування ситуації під контролем було скликання прикордонних комісій для врегулювання запорозько-татарських суперечок. Вимагаючи від Війська Запорозького дотримання державних кордонів, уряд ініціював їхнє скликання, починаючи із 1743 р. ці комісії скликались практично щорічно. Додатковим механізмом реалізації урядової політики було врегулювання відносин між запорожцями та кримцями з допомогою місцевих органів влади, які в регіоні представляли Київських генерал-губернатори. Є. Загоровський зазначав, що на них покладалась обов'язки зносин з Кримом, а це було причиною втручання в запорозькі справи [27.-С.56].

Одним із головних факторів, який заважав економічний розвитку Вольностей на південному напрямку, стало бажання російського уряду встановити чіткі південні кордони, що суперечило запорозьким традиціям, для яких було характерним невизнання чітких меж. Те саме можна казати про татар, які були сусідами запорожців. Тому одразу після визначення кордонів було закладено протиріччя між централізаторською політикою великої держави та традиціями економічного розвитку прикордонної спільноти, в основі яких лежало спільне користування угіддями. На території, яка де-юре належала ногайцям, існувало кілька десятків зимівників. Крім того, за обопільною домовленістю запорожці та ногайці часто заходили на території один одного; чіткий же кордон

позбавляв за скрутних ситуацій можливості покращити умови ведення господарства. Тому і перша, і друга сторона намагалися зберегти традиції, які склались протягом останніх десятиліть. Проте уряди обох держав, дотримуючись положень, визначених договорами, заважали їм це робити. До того ж за дотриманням кордонів слідкувала не лише Росія. У цьому була зацікавлена й Османська імперія.

Після проведення розмежування у 1742 р. встановився чіткий кордон між землями запорожців і ногайців. З цього часу як одні, так і інші вже не мали права вирішувати суперечливі питання між собою, а повинні були апелювати до вищих інстанцій. Всупереч тій багатовіковій традиції, що склалась у взаєминах між цими народами, з боку російського уряду відбувався контроль за їхніми взаємними переміщеннями.

Отже, коли з 40-х рр. XVIII ст. частими ставали випадки входження татар у межі запорозьких володінь, ці суперечки Військо Запорозьке повинно було вирішувати через російський уряд. Відповідно, більше стало скарг запорожців на татар і навпаки. Це і скарги на кримців з приводу втручання в Микитинській перевіз, рибальство на запорозькій території (1743 р.), скарга запорожців на заснований татарами Кізікерменський перевіз [10.-С.424-425] та ін. У 1747 р. втручання татар на узбережжя Азовського моря, де були розташовані запорозькі зимівники та місця рибальства й полювання [10.-С.424-425]. У них до ногайської орди посланців з вимогою відійти за межі Запорозжя.

Через напруженість ситуації на північних землях, запорозькі господарства все частіше пересувались до південних територій. Враховуючи традиції, що існували в попередні роки, запорожці вже мали зимівники на татарській території. Х. Лашенко, аналізуючи діловодні переклади реєстрів татарських претензій до запорожців у період з 1744 по 1750 рр., відзначає існування зимівників на річках Білозірка, Рогачик, Каїрка, Молочна та Гірки Води та ін., що знаходились на татарській території. Крім того, найважливішою особливістю локалізації запорозьких зимівників вона вважає той факт, що вони знаходились на території, яка не підпадала під юрисдикцію Коша [28.-С.98]. Але якщо раніше така ситуація була природною, то після встановлення чітких кордонів запорожці вже стали зустрічати опір ногайців, які вже висловлювали претензії щодо втручання до їхніх володінь. Російський уряд намагався контролювати ці процеси і неодноразово видавав накази запорожцям повернутись у землі визначені законодавством.

13 листопада 1748 р. кримський хан Арслан-Гірей у листі до М. Леонтєва вимагав знесення з татарської сторони запорозьких зимівників [29.-С.41-42]. Проте, з 50-х рр. XVIII ст. запорожці продовжували активно просуватися в межі Кримського ханства. Як наслідок, 30 січня 1751 р. вийшов указ Генеральної військової канцелярії, а 31 березня 1751 р. – ордер М. Леонтєва Запорозькому Війську, де вимагалось запобігати конфліктам між татарами і запорожцями і про своєчасний розгляд взаємних претензій татар до запорожців [30.-С.423-426, 447-449].

10 листопада 1752 р. слідча комісія при Микитинській заставі повідомляла Кошеві про скарги татар на запорожців, а також про заборону їм селитися й орати землю, косити сіно тощо на татарській території. Кіш, у свою чергу, повідомляв про обставини зіткнень між запорожцями й татарами, а також про виконання розпорядження щодо заборон [13.-Арк.494-496]. Проте відписки ці були суто формальні й Військо Запорозьке продовжувало заводити господарства на татарських територіях.

У 1754 р. секунд-майор Єфремов повідомляв про кузні та шалаші з чималими харчовими припасами на Кримській території. Кошовому наказувалось мешканців повернути до російських кордонів і спалити всі поселення на татарській території, і надалі там слід було забороняти селитися “ібо того высочайший Е.И.В. интерес требует” [31.-Арк.18]. Проте ці заборони не подіяли на козаків, і вони продовжували влаштовувати господарства на кримській території. 27 вересня 1754 р. був виданий указ про знесення козацьких зимівників, розташованих по Кінській та Бугу, з турецької території та заснування на російсько-турецькому кордоні караулів, які мали складатися із запорозьких та українських козаків [13.-С.91-96]. Пізніше ще повторювався наказ, щоб збудовані на кримській території запорозькі шалаші, курені та погреби “вовсе искоренить или сжечь и сена косить всем запретить” [32.-Арк.13]. 31 жовтня 1754 р. Костюрін у листі кошовому вказував, що запорожці розбили в татарському степу кілька пастуших кошів, а на р. Бузі нападали на едисанських пастухів. Разом із тим російський резидент в Туреччині Обрезков повідомляв про скаргу султана на запорозьких козаків, які біля самих кордонів будували зимівники та шалаші, які попри те, що періодично розорялися, потім знов і знов відновлювалися, а Київська губерньська канцелярія наказувала всякое строение... искоренить” та забороняла щось будувати під загрозою покарання [32.-Арк.36-36зв.].

Характерною ознакою цих конфліктів було те, що російський уряд видавав перевагу кримцям. Так 2 лютого 1760 р. у листі кошовому О. Білицькому з Києва наказувалось утримувати запорожців від завдання кривд татарам [33.-Арк.46-46зв.]. 23 березня К. Розумовський писав, що Кошу належало всі зимівники з Кримського боку спалити, а людей звідти зігнати, і вкотре повторювалось, щоб

козаки не будували в турецькій області мостів, селищ, хуторів та ін. житла та негайно все перенесли; суворо заборонялося селитись на території, яка належала Туреччині, завдавати образ єдисанським татарам [33.-Арк.59-59зв.]. Як підсумок цих претензій 24 травня 1760 р. імператриця видала розпорядження до гетьмана та Війська Запорозького з наказом проводити розвідки, а задля збереження мирних стосунків з Туреччиною утриматися від грабунків татар і повернути награване у них [33.-Арк.108-110]. Того ж дня в листі кошовому К. Розумовський наказував для запобігання скарг і претензій не заходити до ногайських володінь [33.-Арк.101]. 25 серпня та 30 жовтня 1760 р. двічі Війську з Київської губернської канцелярії писали про відшкодування грабунків очаківським жителям і повернення майна [33.-Арк.162,171].

Незважаючи на складності у взаєморозуміннях татар і запорожців, останні традиційно змінювали своє ставлення до татар. Так 1 березня 1755 р. кошовий отаман Гр. Федоров у листі до командира Українського ландміліцького корпусу К. Кантеміра писав про дозвіл Коша татарам випасати отари й худобу в запорозьких степах у зв'язку з неврожаєм у Криму [34.-С.73].

18 червня 1764 р. у листі кошовому І. Чугувець повідомляв, що Єдисанська орда заселяла землі на запорозьких кордонах і між запорозькими зимівниками влаштовували власні господарства, вказуючи на заборону ображати татар і сваритися з ними [33.-Арк.25-25зв.]. Таким чином, можна зазначити, що попри намагання уряду порушити традиції в стосунках, що склалися між запорожцями та ногайцями, вони продовжували існувати.

Під час війни 1768–1774 рр. економіка запорожців зазнала чимало збитків під час татарського нападу 1769 р. Запорожці складали відомості про збитки. Зазнали запорожці збитків і під час переходу через їхню територію калмицьких військ у 1770 р., зокрема калмики псували поля запорожців і забирали худобу.

Вплив геополітичного фактору на східному напрямку був тісно пов'язаний із стосунками Коша з Військом Донським. Ці стосунки варто розглядати з двох позицій – внутрішньої, коли обидва Війська висували один до одного претензії стосовно володіння територіями і в цьому питанні апелювали до російського уряду, та зовнішньої – коли запорожці, проходячи донськими землями, засновували господарства не лише на нейтральній території, але й на кубанських землях, які належали Османській імперії. На вирішення цього питання, як в першому, так і в другому аспекті, впливав російський уряд, який був зацікавлений у встановленні чіткого східного кордону між Запорожцями і Доном.

Під час перебування запорожців під кримським протекторатом донці захопили запорозькі угіддя по р. Кальміусу й р. Берді та риболовні місця на Азовському морі. Кордони, проведені інструментом 1742 р., були невиразні, а тому почали виникати суперечки через рибальські стани по Кальміусу, Єланчику, Кальчику, Міусу, Темернику, коси Азовського моря. Запорожці посилювались на ордери М. Леонтьєва, де їм дозволялось володіти морськими косами від Дніпра та різними ріками, що впадають в Азовське море, а також степовими угіддями від верхів'їв р. Берди до старого кордону [1.-С.57]. У 1743 р. вже донські козаки скаржились на запорожців, у зв'язку з чим Єлизавета в п.5 грамоти від 23 серпня 1744 р. надала розпорядження коменданту фортеці св. Анни Вирубову розібратися за цим питанням і визначити кордони між обома військами [10.-С.435-436]. У 1746 р. було проведено сталу межу по р. Кальміусу, а до інших рік – Єланчика, Міуса, Темерника – їм ходити заборонялось. Проте розмежування 1746 р. не задовольнило жодну із сторін і не розв'язало всіх протиріч, хоча під час подальших суперечок можна побачити посилення на нього.

Активніше російський уряд здійснював контроль над дотриманням зовнішніх кордонів імперії, бо через східні землі запорожці входили до володінь, які належали Османській імперії. Засновувати поселення поблизу кубанської території заборонялось обома військам. Тому Військо Донське взяло на себе ще й контрольні функції – слідкувати за переміщенням запорожців у цих землях. У кількох листах М. Леонтьєву в 1744 р. донський отаман Єфремов писав про просування запорожців до турецьких кордонів, указував на грабунки, яких зазнають купці від запорозьких ватаг [35.-Арк.5-5зв.,7-8]. Грамота Єлизавети Петрівни від 11 червня 1745 р. засвідчила, що ця проблема не була остаточно вирішена. Запорожці для рибальства будували шалаші на прикордонні в Чубурській, Сазальницькій та Очаківській косах, а також на Єйській косі в турецьких володіннях. Козакам наказувалось спалити шалаші на цій території, щоб не завдавати кривд кубанцям, яким належать ці місця і не давати приводів для суперечок [10.-С.437-438]. Російський уряд намагався втримати запорожців у кордонах, визначених розмежуванням. Переглядом межі 1746 р. він уже не займався, натомість брав участь у суперечках обох військ. Так урядом було ініційовано скликання Бахмутської слідчої комісії, яка розслідувала претензії Військ Запорозького та Донського [30.-С.165-203]. У 1752 р. з приводу суперечок запорожців і донців працювала слідча комісія в Торі, щоправда, про неї збереглося лише одне повідомлення – наказ Коша до Самарського та Кальміуського полковників направити свідків до комісії [30.-С.465, 605]

Але й після цих комісій головною проблемою для уряду залишалось рибальство запорожців у кубанських землях. 18 січня 1753 р. донський отаман Д. Єфремов знову торпкався питання про користування запорожців угіддями на цих землях і пропонував, щоб гетьман заборонив запорожцям під загрозою великого штрафу рибалити у володіннях донців і кубанців [36.-С.8-9]. Указом імператриці в червні 1753 р. наказувалось запорожців, які рибалять з кубанської сторони, відправляти до Січі [36.-С.11].

Ордери про заборону запорожцям рибалити з кубанської сторони з'являються і протягом 1758–1760 рр., але бачимо, що попри ці заборони вони продовжували свою справу і рибалили, наприклад, на р. Єї [37.-Арк.2-5зв.]. У грудні 1766 р. в ордері від П. Румянцева наголошувалось, щоб запорожці не їздили для рибальства на кубанській стороні та не входили на території Війська Донського. Подібні розпорядження неодноразово повторювались і в 1767 р. [37.-Арк.3-5зв.]. Відомо, що запорожці продовжували рибалити з турецької сторони на Бузькій і Очаківській затоках і на Чубурській та Єйській косах. Проте питання перебування запорожців на Кубанських косах остаточно так і не було врегульовано. Механізми, які запропонував російський уряд, не могли подолати це явище. 22 жовтня 1773 р. донці в проєморії зазначали, що козаки при кальміуському полковнику Велігурі стали від'їжджати від устя Кальміусу до Семенівської фортеці, аргументуючи, що ця територія належить запорожцям [38.-Арк.4-4зв.,10]. 14 березня 1774 р. з Коша було відправлено проєморію до донців, де висловлювався протест з приводу того, що ті в 1773 р. писали, що вважають за необхідне зігнати запорожців з кіс Семенівки та Кривої. Кіш зазначав, що ці коси є запорозькою територією [38.-Арк.53].

Отже, питання східних земель залишалось важливим для Війська Запорозького. Тривалий час Кіш намагався повернути втрачені території, разом із тим не бажаючи полишати влаштовані господарства на цих землях.

Стосовно проблеми проходження торговельних шляхів територією Вольностей варто наголосити, що вона ставала важливою перш за все як така, якою проходили торговельні шляхи, що поєднували імперію як з Півднем, так і з Заходом. З огляду на це Січ ставала важливою буферною зоною в південній і південно-західній торгівлі Російської імперії. Транзитна торгівля територією Вольностей розвивалась у північно-південному та західно-південному напрямках. Через Запорожжя проходили товари, які везли з Росії, Гетьманщини, Польщі до Туреччини й Криму та у зворотному напрямку. При цьому частина товарів після здійснення транзитних торговельних операцій залишалась в Січі для внутрішніх запорозьких потреб.

Кожний із напрямків характеризувався специфікою товарів, які проходили територією Вольностей. Це питання вже досліджувалось автором [39].

Крім тієї частки товарів, які залишались у Запорожжі, Кіш мав прибутки і від перевозів, через які проходили товари. Володіння ними було закладено в традицію для Війська Запорозького, а гроші, які отримували з перевозів наприкінці XVII – на початку XVIII ст., становили один із головних його прибутків. При цьому запорожці прагнули дотримання їхнього права володіння перевозами. Одним із головних у запорожців був Микитинський перевіз, через який проходили купці, що везли товари до Криму та у зворотному напрямку. Велике значення для Війська Запорозького мали Кодацький, Самарський, Бугогардівський і Білозерський перевози.

Російський уряд почав видавати розпорядження, які регулювали торгівельний рух одразу після переходу запорожців під російську протекцію. Так 19 серпня 1734 р. Вейсбах у листі І. Малашевичу повідомляв свій наказ про заборону пропускати купців із Криму та Туреччини, які прибували з товарами до Коша і збирались їхати в російські кордони через Кременчуцький та Переволоченський пости, натомість для витримання карантину пропуск дозволявся лише через Васильківський форпост, що знаходився на польському кордоні поблизу Києва [10.-С.81-82]. Але торговельні механізми з Росією були недостатньо налагоджені. Численні мита, які бралися з товарів на українських і російських територіях, стали найголовнішою проблемою в економічних відносинах Росії з багатьма суб'єктами імперії, і Запорожжя не було винятком. Слід зазначити, що для Запорожжя було економічно вигідно бути частиною загальноросійського ринку. У цьому був зацікавлений і російський уряд, який з початку 40-х рр. XVIII ст. почав створювати більш сприятливі умови для вдосконалення торговельного механізму.

Щоправда, торгівельні проблеми між російським урядом і Кошем налагодились не відразу. Кошовий І. Хомич у двох листах від 11 квітня та 18 травня 1740 р., адресованих відповідно Київському генерал-губернатору М. Леонтьєву та Переволоченському коменданту Д. Опончиніну, скаржився на заборону проїзду чумаків і купців до Гетьманщини та Польщі, яка діяла у зв'язку з російсько-турецькою війною 1735–1739 рр. та через можливу пошесть. Зазначалось, що до війни українські та російські купці переїжджали через форпости на Низу Дніпра. Кіш просив М. Леонтьєва, щоб козакам, “котрие з пашпортами ходят”, був дозволений проїзд до Гетьманщини та Польщі.

Подібне прохання було і в листі Д. Опочиніну: щоб пропускали козаків з паспортами від Коша, які з рибою “и для протчих прикупов в Малороссию идут...” [36.-С.5-7]. А 21 червня з Києва Опочиніну писали, що з приводу пропуску запорожців з рибою через Мішурінорізький ретраншемент і Переволочну слід звертатись до Генеральної військової канцелярії. 3 липня в донесенні до Київської губернської канцелярії від Опочиніна бачимо, що з пашпортами від кошового прибуло 35 козаків на 90 возах, щоб продати рибу та купити хліба, але вони не були пропущені [39.-Арк.16]. Проте, якщо з 1740 р. виникали ускладнення в торгівлі, то вже грамотою від 16 вересня 1742 р.(п. 5) встановлювалась спрощена процедури проходження для купців через запорізький кордон.

Слід зазначити, що існували численні зловживання на місцях, де постанови російського уряду не завжди виконувались. Разом із тим з другої половини XVIII ст. російський уряд почав вживати заходів щодо контролю над південним напрямком транзитної торгівлі, який особливо посилювався після проведення митної реформи. Він проявлявся у регламентації товарів, які проходили до Туреччини й Криму, та у впровадженні на Микитинському перевозі посади перекладача, який призначався Колегією закордонних справ і видавав квитки всім, хто їхав у південному напрямку, що мало на меті встановлення контролю за переміщеннями купців на південному кордоні. Надалі встановлювався контроль і над зборами з перевозів. Перш за все, російський уряд прагнув вдосконалення проходження товарів на південних і південно-західних напрямках, які йшли територією України й Запорожжя, а тому не повністю контролювались Росією.

Особливості геополітичного положення Вольностей полягали і в тому, що після проведення митної реформи Запорожжя опинилось поза митними кордонами Російської імперії.

Поставивши митниці на кордоні Запорожжя з іншими суб'єктами імперії, уряд відразу відкинув Січ за межі торговельного поля Росії, що ускладнювало південну торгівлю Росії та північну запорозьку. Тому з обох сторін вживались заходи щодо налагодження процедури проходження товарів через російсько-запорозький кордон.

Особливості геополітичного положення в контексті проходження торговельних шляхів дуже яскраво проявились у торгівлі сіллю. З одного боку, Запорожжя мало власні соляні видобутки й постачало цей продукт у північні території. З другого боку, цих запасів було недостатньо, і купці везли сіль територією Вольностей з Криму. При цьому стосовно соляної торгівлі Крим був у залежності від Запорожжя, яке могло не пропустити ватаг, що прямували туди. Вимагаючи від чумаків пропускних квитків із Коша, Крим разом із тим був зацікавлений, щоб вони вирушали на півострів за сіллю. Саме з таким проханням наглядач соляного озера звернувся до кошового П. Федорова 25 червня 1764 р.

Значної шкоди зазнала запорозька економіка від Новосіченського ретраншементу. Офіцери цієї військової застави протягом 1757–1760 рр. заважали веденню торгівлі Запорожжя з Гетьманщиною. Із червня 1757 р. запорожці повідомляли К. Розумовському, що ватаги, які йшли з Малоросії за рибою та сіллю, висловлювали невдоволення, що офіцери Новосіченського ретраншементу “по приходе тех ватаг к Сечи с хлебом и прочими съестными и питейными припасами без всяких купеческих товаров” брали мито по 3-5 коп. з воза, із солі окремо по 5, по 10 – з порожнього та по 20 – з повного, від чого дуже потерпали купці [40.-Арк.1-3зв.]. 26 жовтня 1757 р. К. Розумовський писав до Коша про одержання повідомлення із Січі щодо цих офіцерів, які відбирали пашпорти та вимагали сплату мита, до того ж і офіцерів, які стояли на Микитинській заставі з ватаг, що йшли до Криму та на зворотному шляху брали з кожного возу, у тому числі з порожнього, по 5 та 10 коп. Запорожці вказували, що через це скорочувалась кількість ватаг із хлібом. Через такі дії командування Новосіченського ретраншементу та Микитинської застави ускладнювався транзит солі через Запорожжя та постачання її до Гетьманщини та інших регіонів Російської імперії. Додаткові труднощі виникали і в торгівлі з Кримом. З проханням розглянути цю проблему Розумовський звернувся до Київського віце-губернатора Костюріна. Указами останнього наказувалось припинити утиски [40.-Арк.6].

Зазнавали запорожці перешкод у торгівлі і від українських команд. Так у травні 1762 р. у листі Гр. Федорову Кодацький шафар Ф. Голуб скаржився на козаків від компанійських і лівобережних команд, які стягують збори із запорожців, які вертались з Польщі. А 16 травня Кіш доносив про це в Генеральну військову канцелярію. 16 червня 1762 р. у листі до Коша С. Кочубей писав про дозвіл пропускати купців. 29 вересня 1762 р. у донесенні Київському генерал-губернатору Глебову Кіш писав про стягнення з козака І. Ільїнського, який їхав із Польщі до Січі, з невідомих причин 2,50 за провезення трьох бочок горілки. У листі кошовому І. Глебов повідомляв, що 2,50 наказано повернути і про це ордером повідомлено до Київської гарнізонної канцелярії.

Таким чином, специфікою геополітичного положення Війська Запорозького слід вважати залежність від російських економічних інтересів у регіоні, що знайшло прояв у територіальній та торговельній урядовій політиці.

У територіальній політиці стосовно запорозьких земель виділялись південний, східний і північний напрямки. На південному напрямкові одним із пріоритетних завдань для російського уряду було встановлення чітких південних кордонів, що суперечило традиціям Запорозжя, для якого характерним було невизнання чітких меж. Уряд забороняв запорожцям влаштовувати господарства на татарській території. Проте, виходячи з власних економічних інтересів, козаки ігнорували ці розпорядження. Урегулювання питання східних територій було у площині територіальних суперечок Запорозжя з Військом Донським, яке розглядалось російським урядом у двох аспектах – внутрішньому, коли обидва Війська висували один до одного претензії стосовно володіння територіями і в цьому питанні апелювали до російського уряду, та зовнішньому – коли запорожці, проходячи донськими землями, засновували господарства не лише на нейтральній території, але й на землях, які належали Османській імперії. Тому уряд вимагав від Запорозжя дотримання чіткого східного кордону. Щодо північних запорозьких земель, то російський уряд, не маючи достатніх умов для колонізації території, спочатку погоджувався з фактом її освоєння запорожцями. Але, не здобувши своїх вигод, віддав частину цих земель іноземним колоністам. Водночас створювались нові механізми контролю процесів, які відбувались на землях Вольностей. Проте, не отримавши дивідендів від іноземної колонізації, уряд почав створювати власні структури, які мали сприяти залученню південноукраїнського регіону до загальноімперської економічної системи.

У питанні проходження торговельних шляхів територією Вольностей також слід відзначити традиції російської політики, у результаті якої були завойовані виходи до морського узбережжя і проведені нові торговельні шляхи, які відкривали нові економічні перспективи для Російської держави, та проведені сухопутні торгові шляхи між новими територіями з метою їхнього швидшого залучення до загальноросійської економічної системи. Запорозька територія ставала важливою перш за все як така, якою проходили торговельні шляхи, що поєднували імперію як з Півднем, так і із Заходом. З огляду на це Січ ставала важливою буферною зоною в південній і південно-західній торгівлі Російської імперії. Тому російський уряд вживав всіляких заходів щодо спрощення процедури проходження товарів на південному російському, а отже запорозькому північному напрямках, що, загалом, позитивно позначалось на економічному розвитку запорозьких земель.

Джерела та література

1. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запорозжя // Запорозжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1.
2. Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998.
3. Посулько О.М. Взаємовідносини Запорозької Січі з Новосербією та Слов'яносербією // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії Запорізького державного університету. – 1995. – Вип. 1.
4. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАУК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 27.
5. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 33.
6. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 63.
7. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 98.
8. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 103.
9. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 104.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – К., 1998. – Т. 1.
11. ЦДІАУК. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 1012.
12. Эварницкий Д.И. Сборник материалов по истории запорожских козаков. – СПб., 1888.
13. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 16.
14. ЦДІАУК. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 1377.
15. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 152.
16. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 151.
17. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 165.
18. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 207.
19. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 181.
20. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 272.
21. Новицкий Я.П. Материалы по истории запорожских козаков. – Екатеринослав, 1909.
22. Шиманов А. Посмертная поземельная борьба Запорозжя // Киевская старина. – 1885. – Декабрь.
23. Швидько Г.К. Останні спроби запорожців відстояти свої вольності // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії Запорізького державного університету. – 1996. – Вип. 2.

24. ЦДІУАК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.343.
25. Швидько Г.К. Документи канцелярії Новоросійської губернії // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії Запорізького державного університету. – 1998. – Вип. 3.
26. ЦДІУАК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 100.
27. Загоровский Е. Взаимоотношения Запорожья с русской правительственной властью // ЗООИД. – Т. XXXI.
28. Лашенко Х.Г. Діловодні переклади реєстрів татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників // Київська старовина. – 2002. – № 2.
29. Андреева С.С. Комісії для вирішення взаємних претензій татар і запорожців // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – 1995. – Вип. 1.
30. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – К., 2000. – Т. 2.
31. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 17.
32. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 19.
33. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 85.
34. Гісцова Л.З. Демченко Л.Я. Сусідів не вибирають // Архіви України. – 1991. – № 2.
35. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1170.
36. Мицик Ю.А. З джерел до історії Нової Січі // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії Запорізького державного університету. – 1996. – Вип. 2.
37. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 72.
38. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 319.
39. ЦДІАУК. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 1239.
40. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп. 1. – Спр. 46.

Summary

The author defines the impact of the geopolitical location of the Nova Sich upon the economical development of Zaporozhye. The author analyzes the politics of the Russian Empire with regards to Zaporozhye. It is stated that the main specific feature of the geopolitical location of the Nova Sich was the strong dependence on the economic interests of the Russian Empire.

В.М. Полторак

РОЗМЕЖУВАННЯ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ТА ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО В 40-ві РОКИ XVIII ст.

Про рибальство запорожців “з боку Кальміуської паланки й безкінечні чвари через це із донцями та кубанцями можна було б написати чимало сторінок, не менш цікавих, ніж оповідання Вальтера Скотта про рибальство на Солваї у Шотландії. Але де взяти мистецьке й красномовне перо цього натхненного барда?” – зазначав А. Скальковський у своїй роботі “Історії Нової Січі, або останнього Коша Запорозького” [1.-С.147]. Даний аспект запорозько-донського протистояння залишається й досі мало дослідженим, не зважаючи на те, що став по суті переломним у міжкозацьких відносинах. Увагу російської адміністрації до питання необхідності розмежування територій запорожців і донців привернув міуський полковник Василь Кишенський. Однак про його діяльність, крім А. Скальковського, ніхто з наступних дослідників історії козацтва не згадує. Виявлені опубліковані й архівні джерела дозволяють вивчити це питання. Тому дана публікація присвячена питанню розмежування Вольностей Війська Запорозького та Війська Донського і з’ясуванню ролі в ньому полковника Василя Кишенського.

На початку 1730-х рр. південно-західні землі донських козаків і східні території Запорожжя являли собою необжиті степи. У цих місцях не було сенсу встановлювати точних кордонів через те, що мисливські і рибальські ватаги донських і запорозьких козаків не часто влаштовували тут навіть тимчасові стоянки. Після того як до складу Російської імперії в 1737 р. увійшов Азов і узбережжя Азовського моря до р. Міус, донські козаки почали заселяти північне узбережжя Приазов’я [2.-С.27]. Майже одночасно в цьому районі почали з’являтися і запорозькі козаки. У 1734 р. російський уряд, як відомо, дозволив їм заснувати Нову Січ і декларувати повернення земель, якими вони володіли раніше. Через те запорозькі козаки подавали свої претензії на все північне узбережжя Азовського